

Socjologia wojska w Polsce — pytania o przeszłość, teraźniejszość i przyszłość subdyscypliny

ANETA BARANOWSKA

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Wprowadzenie

Socjologia wojska — zarówno w skali naszego kraju, jak i skali światowej — jest stosunkowo młodą subdyscypliną naukową. Początek socjologicznych badań nad wojskiem wiąże się z przystąpieniem Stanów Zjednoczonych do II wojny światowej oraz rozwinięciem amerykańskich sił zbrojnych do prawie siedmiomilionowej armii operującej na wszystkich teatrach działań wojennych. Armia amerykańska przeszła wówczas ilościową i jakościową zmianę, która wywołała szereg problemów społecznych. Amerykański rząd i dowódcy wojskowi zastanawiali się: jak z kilku milionów ludzi, reprezentujących różne odłamy amerykańskiego społeczeństwa i mających różne kwalifikacje, zrobić sprawnie funkcjonującą armię? Do tego celu ustanowiono w 1942 r. Troop Attitude Research Program, realizowany przez zespół specjalistów, głównie socjologów, antropologów i psychologów, pod kierownictwem Samuela A. Stouffera¹. To wydarze-

¹ Z badań tych wyrosła m.in. pionierska praca *The American Soldier* pod redakcją S.A. Stouffera (1949) oraz szereg mniejszych publikacji (specjalny numer „The American Journal of Sociology” vol. LI, No. 5, 1946, został w całości poświęcony socjologii wojska).

nie przyjęło się uważać za narodziny socjologii wojska (Kołodziejczyk 2001: 12, Chojnacki 2013: 48–49). Szczególny splot czynników, u których podstaw stała osobliwa sytuacja polityczna Polski na początku XX w., sprawił iż w naszym kraju subdyscyplina ta ma powojenną tradycję. Chociaż analizy i studia socjologiczne różnych aspektów funkcjonowania sił zbrojnych wyprzedziły instytucjonalne wyodrębnienie socjologii wojska, to jednak za jej początek przyjęło się uważać rok 1957. W tymże roku w Wojskowej Akademii Politycznej im. F. Dzierżyńskiego (dalej: WAP) powołano do życia Katedrę Socjologii Ogólnej i Wojskowej (Ciupiński 1986: 41, Klementowski 1966: 197). Wspomniana data stanowi swoistą cenzurę w procesie instytucjonalizacji tej subdyscypliny w Polsce.

Wiedza o polskiej socjologii wojska i jej problemach jest niezbyt bogata. Podręczniki, jak i ogólniejsze syntezy, pomijają zwykle socjologię wojska jako dyscyplinę o szczególnej specyfice, mało przydatną lub zgoła nieznaną. Brak także w literaturze przedmiotu pozycji, które w sposób chronologiczny i problemowy omawiałyby dzieje tej subdyscypliny. Można wskazać na prace podejmujące tę tematykę w sposób fragmentaryczny, brakuje jednak ujęcia całościowego. Niniejszy tekst stanowi refleksję nad poznawczą tożsamością i przedmiotem badań socjologii wojska, od momentu jej powstania aż do czasów współczesnych, ze zwróceniem szczególnej uwagi na zmiany w tym zakresie, które dokonały się w jej historycznym rozwoju.

Zarówno w perspektywie samowiedzy subdyscypliny, jak i ciekawości poznawczej szkic ten stanowi próbę odpowiedzi na następujące pytania: Co polska socjologia uczyniła dotąd w zakresie badań nad wojskiem? Skąd czerpała swoje główne inspiracje, zaplecze teoretyczne, koncepcje badawcze? Czy aparatura teoretyczno-pojęciowa wypracowana w całym powojennym okresie rozwoju subdyscypliny jest w stanie sprostać nowym wyzwaniom, jakie pojawiły się wraz z transformacją ustrojową? Jakie są możliwości dalszego rozwoju tego obszaru wiedzy na gruncie polskiej myśli socjologicznej?

Przedinstytucjonalny etap rozwoju socjologii wojska w Polsce (lata 1918–1957)

Socjologia zajmuje się wojskiem jako przedmiotem systematycznych badań empirycznych i prac teoretycznych dopiero od czasu II wojny światowej. Wcześniej jednak klasyki socjologii podejmowali pewne wątki rozważań nad wojskiem i wojną, które w późniejszym okresie włączone zostały do przedmiotu badań tej subdyscypliny socjologicznej². Początki socjologii wojska

² Analiza literatury przedmiotu dostarcza wiedzy uzasadniającej wkład klasyków socjologii: Augusta Comte'a, Herberta Spencera i Maxa Webera dla powstania dziedziny naukowej określanej jako socjologia wojska (por. Kołodziejczyk 2001: 10–11).

zawdzięczają także wiele socjologicznej refleksji nad społecznymi uwarunkowaniami i społecznymi następstwami wojen (Łapa 1998: 104). Pierwszej w literaturze polskiej odpowiedzi na pytanie o źródła i role wojen udzielił Ludwik Gumplowicz w niemieckojęzycznej pracy *Der Rassenkampf* (1883), twierdząc, że wojna jest zjawiskiem naturalnym wynikłym z biologicznego prawa walki o byt, w którym zbiorowości silniejsze dokonują podboju słabszych. Inspirację do kontynuacji socjologicznych dociekań nad konfliktem zbrojnym i armią stanowił okres I wojny światowej. Powstały wówczas prace Mieczysława Szerera (1916) i Aleksandra Krzyżanowskiego (1918).

Mimo iż prawdziwy przełom w rozwoju polskiej socjologii wojska nastąpił pod koniec lat 50. XX w., to już w okresie międzywojennym podejmowano próby ujęcia problematyki sił zbrojnych w kategoriach socjologicznych.

Na szczególną uwagę w tym zakresie zasługują artykuły prasowe Stefana Czarnowskiego³. Badacz ten, będąc socjologiem, a zarazem żołnierzem, poruszał problemy pojawiające się na pograniczu aparatu urzędniczego młodej państwowości polskiej i jej sił zbrojnych. Komentował liczne fakty z życia społecznego, związane z armią i jej relacjami ze społeczeństwem (Winclawski 2001: 110-112). Pierwszą publikacją Czarnowskiego z zakresu tematyki wojskowej był artykuł „Granice Królestwa Polskiego z punktu widzenia strategicznego” (1918). Nakreślił w nim najkorzystniejszy dla Polski wariant przebiegu granic. Uczony, posługując się wiedzą i terminologią socjologiczną, wskazał główne skupiska ludnościowe, centralne węzły komunikacyjne i ośrodki gospodarcze w kraju, a także pod kątem strategicznym omówił strukturę ludnościową w poszczególnych regionach kraju.

W 1922 r. Czarnowski zaczął publikować na łamach „Kurieria Polskiego”. Na jego szpaltach w przeciągu roku ukazała się seria kilkunastu artykułów autorstwa Nigra. Pierwszym z nich był tekst pod tytułem „Si vis pacem para bellum” (1922a). Badacz dokonał w nim diagnozy sytuacji społeczno-politycznej i militarnej Polski. Podkreślał przewagę demograficzną i zdolności mobilizacyjne sąsiednich państw (Rosji sowieckiej i Niemiec), a także ich potencjał gospodarczy, z którym (w jego ocenie) Polska nie była w stanie się równać. Artykuł miał stanowić swoistą przestrożę dla polityków, aby pamiętali o tym, jak wiele zagrożeń czyha na młodą polską państwowość. Kolejny tekst — „Uzupełnienie korpusu oficerskiego” — (1922b) poświęcony był rekrutacji do szkół oficerskich. Głównym problemem, jaki został w nim podjęty, była kwestia zainteresowania młodych ludzi zawodem oficera. Czarnowski zwracał uwagę na elitarne mechani-

³ Tematyce wojskowo-wojennej poświęcił on cykl artykułów, które ukazały się w latach 1922–1923 na łamach „Kurieria Polskiego”. Były to teksty publikowane w bloku tematycznym: *Spółczesność i obrona państwa*. Czarnowski podpisywał swe artykuły pseudonimem Niger.

zmy doboru do służby wojskowej, które jego zdaniem pozwalały z optymizmem spoglądać w przyszłość. Tekst ten stanowi pierwszą próbę socjologicznego namysłu nad zawodem oficera. We współczesnej socjologii wojska jest to problematyka silnie eksponowana. Innym, ciekawym, a zarazem ważnym, problemem poruszonym przez Nigra, była kwestia mniejszości narodowych w Wojsku Polskim. Badacz w szkicu „Mniejszości narodowe w armii polskiej” (1923a) naświetlił to zagadnienie w związku z pierwszymi poborami do zasadniczej służby wojskowej. Przedstawił on warunki, jakie powinny zaistnieć, aby służba żołnierzy wywodzących się z środowisk mniejszościowych przebiegała bez niepotrzebnych napięć. Według niego poszanowanie religii, języka, kultury mniejszości narodowych, a przy tym uzasadnienie konieczności służby wojskowej, decyduje o właściwym przygotowaniu żołnierzy. Kolejną kwestią zasygnalizowaną w artykule „O wojskowe »Collegium publicum«” (1923b) było zagadnienie edukacji obronnej. Czarnowski akcentował, iż niezwykle potrzebne dla podniesienia poziomu obronności kraju jest szkolenie w kwestiach wojskowych ludności cywilnej, gdyż efektywna mobilizacja w chwili zagrożenia koreluje z świadomością społeczną dotyczącą kwestii zagrożeń. W tym samym kontekście w szkicu „Studia wojskowe na uniwersytecie” (1923c), pisał Czarnowski o konieczności poszerzenia programu studiów o wykłady z zakresu spraw wojskowych. Zaznaczył, iż dzięki temu powiększy się znacznie liczba osób przygotowanych do pełnienia służby wojskowej. Czarnowski podkreślił, iż nie jest to zbyt wielkie obciążenie dla budżetu, a przynoszące wiele korzyści. Sugerował dowództwu sił zbrojnych, iż wprowadzenie na wojskowych uczelniach przedmiotów z zakresu nauk społecznych znacznie wzbogaciłoby wiedzę przyszłych oficerów, co przyniosłoby korzyści dla ich służby. W stosunkowo krótkim czasie na łamach „Kuriera Polskiego” udało się Czarnowskiemu zaprezentować wiele socjologicznych spostrzeżeń dotyczących armii. Warto uwzględnić jego publicystyczne teksty przy analizie procesu kształtowania się socjologii wojska, ponieważ zawierają wiele pionierskich pomysłów.

Za ojca polskiej socjologii wojska uchodzi Aleksander Hertz. Jego artykuł „Zagadnienie socjologii wojska i wojny” (1946) zawiera oryginalną konceptualizację zagadnień socjologii wojska i wojny. Autor szkicu akcentował, że do socjologicznych analiz społeczeństw — dotyczących dotąd czterech zasadniczych tworów społecznych (państwo, naród, Kościół, klasa) — dążących do podporządkowania sobie innych grup — należy dodać jeszcze armię, a także badać przypadki społeczeństw militarnych czy zmilitaryzowanych. Uwidocznił, jak mało do tej pory zostało zrobione w zakresie badań nad wojną i wojskiem. Szukając przyczyn zaistniałej sytuacji, wskazał na trudności w dotarciu do przedmiotu badań. Pisał:

[...] armia to grupa, ekskluzywna, izolująca się, niechętnie usposobiona do niedyskretnych intruzów... jest drażliwa na punkcie zarzutów jakie są w stosunku

do niej stawiane, odznacza się utylitarным stosunkiem do zadań, świata cywilnego i do cywilnej nauki... socjolog przystępując do badań racjonalnych, ma dane narażenia się na konflikt z ideologią armii i organami służącymi tejże ideologii. (Hertz 1946: 123)

W dalszym kroku wyodrębnił najważniejsze problemy, którymi powinna się zająć socjologia wojska i wojny. Można sprowadzić je do trzech zasadniczych kwestii: (1) badania armii jako grupy społecznej oraz postaw innych grup społecznych wobec niej; (2) wpływu wojska na inne grupy społeczne; (3) badaniach i obserwacji procesów zachodzących wewnątrz armii i mających wpływ na jej funkcjonalną sprawność (Hertz 1946: 126–136).

Ważny obszar zainteresowań badawczych A. Hertza stanowiły rozwój systemów totalitarnych i postępująca militaryzacja społeczeństw europejskich. W opublikowanych na łamach poznańskiego „Przeglądu Socjologicznego” w latach 1936–1937 szkicach o partiach, które zdobyły całkowitą władzę po I wojnie światowej, jak partia bolszewicka w Rosji, partia faszystowska we Włoszech i partia narodowosocjalistyczna w Niemczech, odwoływał się do analiz i teoretycznych uogólnień klasyków socjologii badających europejskie partie polityczne. Opierał się m.in. na badaniach Maxa Webera, Vilfreda Pareto, Roberta Michelsa, Sigmunda Neumana. W świetle teorii wymienionych socjologów Hertz porównywał nie tylko sposób i okoliczności ustanowienia władzy państwowej tych monopartii, lecz również charakter ich przywództwa, typ elit i mas członkowskich, a także dążenia, ideologie i środki stosowane dla osiągnięcia celów. Hertz potwierdzał, że monopartie dochodziły do władzy i wyłączności jej posiadania drogą militaryzacji swych struktur, dzięki stosowaniu wojskowych wzorów organizacji i retoryki mobilizacyjnej (por. Hertz 1936a, 1936b, 1937). Jego prace wyróżniała celność ujęcia i dostrzeżenie uniwersalnych prawidłowości psychospołecznych analizowanego procesu (Winclawski 2001: 229).

Do uczonych, którzy jako pierwsi zajęli się problematyką totalitaryzmu, zaliczany jest Bronisław Malinowski. Badacz ten był szczególnie wrażliwy na polityczne implikacje problematyki antropologicznej. Praktyczne rozważania nad wojną i pokojem, jego zdaniem, miały być pomocne w wyprowadzaniu świata ze stanu anarchii, w którym totalitaryzm ogarnia drogą podboju coraz większe obszary globu, prowadząc do ruiny cywilizacji. Co mógł zrobić antropolog? Mógł pokazać, czym są kulturowe aspekty totalitaryzmu i demokracji, wojny i pokoju, zniewolenia i wolności. Mógł wyjaśnić sens tych słów, pokazać kulturowe konsekwencje wyboru przez ludzkość drogi totalitarnej lub demokratycznej (por. Mucha 1992). Swą wiedzę w tej materii Malinowski czerpał na przełomie lat 30. i 40. z doświadczeń kilku lat panowania nazistów w Niemczech i kilkunastu lat panowania faszystów we Włoszech. Teksty zgromadzone w dziesiątym tomie *Dzieł* (2001) Malinowskiego są monotematyczne i dotyczą (z wyjątkiem studium

poświęconego brytyjskiemu ruchowi Mass-Observation) tej właśnie problematyki. Pisane w krótkim przedziale czasu, bo między 1936 r. a 1942 r., zawierają podobną treść, argumentację i przesłanie⁴. Głównym przykładem opisywanym w tym kontekście przez uczonego były Niemcy. W kilku miejscach książki *Wolność i cywilizacja* (2001) pojawia się też nawiązanie do sytuacji występującej w Związku Radzieckim. Totalitaryzm jest dla Malinowskiego pewnym szczególnym typem ustroju militarnego. Choć zauważa on jego podobieństwo do dawnych, a nawet bardzo dawnych sposobów zorganizowania grup ludzkich, to kładzie nacisk na to, iż system ten charakterystyczny jest dla świata nowoczesnego. Jest to taki sposób organizacji wielkich mas ludzkich, który wymaga wysoce rozwiniętej technologii militarnej, techniki indoktrynacji i komunikacji. Najważniejsza dla totalitaryzmu jest idea. Idea ta, której świątynią jest świadomość przywódcy, przekształcać ma najpierw jego własną grupę, a później cały świat. Celem jest więc pełne podporządkowanie tej idei świata, całkowita i rewolucyjna — dokonana za pomocą wojny, a nie pokojowych powolnych przekształceń — rekonstrukcja ludzkości.

Totalitaryzm wiąże się z ekspansją, dążeniem do dominacji nad światem, a więc wojną. Problematyka wojny, wprowadzenia i zagwarantowania trwałości pokoju, była dla Malinowskiego problematyką centralną. W polemicznym wymiarze swej koncepcji wojny przeciwstawia się poglądom, iż wojna zdeterminowana jest biologicznie, że ogólnospołeczny bilans zysków i strat związanych z wojną jest pozytywny; że prawo do wojny jest niezbywalnym prawem państwa czy nawet człowieka. Przez wojnę Malinowski rozumie zbrojne starcia dwóch niezawisłych jednostek politycznych, prowadzone za pomocą zorganizowanej siły militarnej, mające na celu realizację polityki plemiennej czy narodowej (Malinowski 2001: 271). Po to więc, abyśmy mogli sensownie mówić o wojnie, niezbędny jest dość wysoki poziom rozwoju politycznego (powinno funkcjonować pojęcie suwerenności politycznej), militarnego (musi istnieć armia jako zorganizowana siła państwowa), a także ekonomicznego (podbój grabież, zamienianie jeńców w niewolników, muszą się opłacać). Malinowski podkreśla, iż wojna utraciła swe dawne „pozytywne” aspekty. Jest ona natomiast coraz bardziej niebezpieczna, wzrasta jej destruktywność. Z uwagi na fakt, iż świat stał się jedną wielką całością kulturową i gospodarczą, destruktywność ta staje się globalna, tak jak totalna staje się wojna i zniszczenie przez nią powodowane. Walki ogarniają wszystkie wymiary życia społecznego, niemożliwe staje się rozróżnienie militarnego personelu armii i cywilów, obiektów wojskowych, militarnych i zabytków kultury. Problemy o charakterze socjologicznym, antropologicznym i filozoficznym, które były rozważane przez Malinowskiego, w pracach dotyczących kryzysu cywilizacji

⁴ Jedyny wczesny, bo pochodzący z 1924 r. artykuł, prezentuje poglądy prawie identyczne z tymi o kilkanaście lat późniejszymi. Dowodzi to niewątpliwie niekoniunkturalności przekonania Malinowskiego.

wywołanej przez totalitaryzm i jego pochodne (wojnę i zniewolenie), wciąż bywają stawiane.

W okresie międzywojennym można odnaleźć również inspirujące publikacje o charakterze socjologicznym, dotyczącym problematyki wojskowej, pisane przez osoby, które zawodowo nie zajmowały się uprawianiem socjologii. Jedną z nich jest książka *Oficer polski* (1921) autorstwa Tadeusza Hołównki. Można ją traktować jak swoisty kodeks postępowania oficerskiego. Hołównko, uwzględniając własne doświadczenia z wojny polsko-bolszewickiej, kreśli w niej obraz polskiego oficera przyszłości. Nie tylko wyznacza zbiór cech, które powinien mieć oficer, ale wskazuje drogę, która prowadzi do ich wykształcenia. Mimo że książka nie została napisana przez socjologa można znaleźć w jej treści wątki socjologiczne. Z tego względu warto pamiętać o tej publikacji, omawiając socjologiczne refleksje nad wojskiem w okresie II Rzeczypospolitej. Podobny charakter ma opublikowany wiosną 1938 r. w „Przeglądzie Morskim” artykuł „Oficer przyszłej wojny” (1938). Stanowi on krótki esej na temat roli kadry dowódczej marynarki wojennej w przyszłym konflikcie zbrojnym. Zwrócono w nim uwagę na to, iż obok cech fizycznych i psychicznych niezwykle ważnym elementem wzoru żołnierza jest morale oficera. Podkreślano, iż postawa oficera silnie rzutuje na zachowanie podkomendnych. W tym krótkim szkicu można odnaleźć szereg wątków socjologicznych, które były podejmowane przez polskich socjologów wojska w późniejszych okresach rozwoju tej subdyscypliny.

Proces instytucjonalizowania się socjologii wojska w polskiej nauce (1957–1970)

Socjologia wojska w Polsce jako zinstytucjonalizowana subdyscyplina, o czym była mowa w wprowadzeniu, narodziła się w roku 1957. O jej powstaniu zadecydował splot kilku czynników. Pierwszy był związany ze zmianami politycznymi zachodzącymi w państwach socjalistycznych po śmierci Józefa Stalina. W roku 1956 wybuchły największe od czasu zakończenia II wojny światowej wystąpienia przeciwko władzy komunistycznej, które doprowadziły do zmian w kierownictwie partii. Pierwszym sekretarzem Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej został Władysław Gomułka. Objęcie przez niego władzy doprowadziło do umiarkowanych reform i odprężenia. Pod wpływem tych przemian socjologia ponownie uzyskała status dyscypliny akademickiej, a na najwyższych szczeblach Ludowego Wojska Polskiego rozpoczęto dyskusję nad kształtem wyższego szkolnictwa wojskowego. Szczególną uwagę poświęcono Wojskowej Akademii Politycznej im. Feliksa Dzierżyńskiego, której zadaniem było szkolenie oficerów polityczno-wychowawczych. Postanowiono uczynić z tej pla-

cówki nie tylko spełniająca wszystkie wymogi formalne, lecz także wzorcową wojskową uczelnię humanistyczną. W wyniku decyzji przyjętej przez Radę Naukową WAP nastąpiło utworzenie wydziałów pedagogicznego i historycznego. Na Wydziale Pedagogicznym powstały cztery katedry: Pedagogiki, Filozofii, Psychologii, Socjologii Ogólnej i Wojskowej (Ciupiński 1986: 41).

Drugim bodźcem był wzrost znaczenia i roli, jakie przypisywano wojsku w społeczeństwie socjalistycznym. Wysoka ranga i pozycja armii i zawodowych wojskowych określana była wieloma czynnikami, z których dwa zasługują na podkreślenie. Po pierwsze, w konkretnej rzeczywistości społecznej wojsko, będąc dysponentem siły, zostało wyposażone w broń o wielkiej sile niszczenia i środki do jej przenoszenia. Jednocześnie, w wyniku całego złożonego procesu społeczno-historycznego, wojsko wyraźnie zwiększyło swoją obecność w polityce. I właśnie ta nowa rola wojska w życiu społeczno-politycznym wyzwalała duże zainteresowanie i potrzebę badań empirycznych.

Ponadto źródło zainteresowań wojskiem i jego personelem przez nauki społeczne tkwiło w potrzebie zdobycia wiedzy na temat relacji „wojsko a społeczeństwo”. Naświetlenie tych stosunków miało pewną tradycję i znaczenie zarówno dla demokracji, jak i totalitarnych reżimów, choć oczywiście było ono zgoła odmiennie motywowane. W krajach realnego socjalizmu wiązało się z ideologią prądów i doktryn rewolucyjnych takich jak marksizm, w których poświęcano wiele uwagi zorganizowanej przemocy (wojsku), jej formie zinstytucjonalizowanej, jako czynnikowi, który opowiadał się za procesem społecznego wyzwolenia, bronił zdobyczy sił postępowych, opowiadając się za programem społecznej odnowy (Kołodziejczyk 2001: 20).

Dwunastego lutego 1957 r. w WAP powołano Katedrę Socjologii Ogólnej i Wojskowej, która w roku 1960 została przekształcona w Katedrę Socjologii Wojskowej. Podkreślenia wymaga fakt, iż ta placówka naukowo-dydaktyczna miała charakter pionierski w skali międzynarodowej. Od momentu jej powstania Polska była nie tylko pierwszym krajem socjalistycznym, w którym badania w zakresie socjologii wojska zostały podjęte w sposób systematyczny, ale także pierwszym krajem na świecie, w którym socjologia wojska została wprowadzona do nauczania wojskowego na poziomie akademickim jako odrębna dyscyplina (Wiatr 1964a: 26).

Szczególne zasługi dla powstania Katedry Socjologii Wojskowej wniósł ówczesny komendant WAP generał brygady Adam Uziembło. Był on głównym inicjatorem zmian, jakie miały miejsce na uczelni po roku 1956. Na skutek jego działań zmienił się profil kształcenia i podjęto współpracę z cywilnymi wykładowcami. Pierwszym kierownikiem Katedry Socjologii Ogólnej i Wojskowej WAP i faktycznym jej organizatorem był Jan Szczepański. Próbował on pogodzić tę funkcję z obowiązkami zawodowymi rektora Uniwersytetu Łódzkiego, dzia-

łałnością poselską w Sejmie, pracą etatową w PAN i uczestnictwem w różnego rodzaju naukowych gremiach. Po roku okazało się, że efektywne łączenie tych rozlicznych i często wykluczających się wzajemnie obowiązków jest po prostu niemożliwe. W tej sytuacji kierownictwo Katedry w 1958 r. przejął — dotychczasowy zastępca Szczepańskiego — Jerzy J. Wiatr (Klementowski 1966: 197). Badacz, który wywarł największy wpływ na polską socjologię wojska i który uznawany jest za jej twórcę. Oprócz niego pracownikami Katedry w pierwszym okresie jej istnienia byli adiunkci i asystenci: Stefan Szostkiewicz, Jakub Źarski, Albin Klementowski, Konrad Graczyk, Hieronim Teodorczyk, Jerzy Wójcik, Roman Budny (Tomczak 1996: 264). Z czasem, gdy Wiatr został docentem, a następnie profesorem, grono „wojskowych” socjologów zasilili promowani przez niego doktorzy socjologii. Wśród nich był m.in. jego kolejny zastępca podpułkownik Józef Graczyk. W sumie w czasie pracy w WAP i bezpośrednio po jej zakończeniu J. J. Wiatr wypromował siedmiu wojskowych doktorów, co zapewniło armii sporą kadrę naukową w tej dziedzinie (Wiatr 2012: 78). W gronie pierwszych współpracowników Wiatra znajdował się również pułkownik Stanisław Kwiatkowski, organizator i pierwszy dyrektor Centrum Badania Opinii Społecznej.

Przed Katedrą Socjologii Wojskowej postawiono zadania o charakterze dydaktycznym i naukowo-badawczym. Oceniając dorobek naukowy J.J. Wiatra i kierowanego przez niego zespołu młodych socjologów, należy wskazać przede wszystkim na opracowanie pełnych założeń teoretycznych i metodycznych polskiej socjologii wojska z wykorzystaniem osiągnięć socjologów zachodnich w tej dziedzinie. Zakreślony przez Wiatra obszar tematyczny wyznaczał kierunki poszukiwań badawczych socjologów wojska w latach 60. Koncentrowały się one na:

- ◇ studiach socjologicznych prowadzonych w wojsku polskim i dotyczących współcześnie występujących zjawisk społecznych;
- ◇ badaniach prowadzonych wśród różnych grup ludności poza wojskiem, dotyczących rozmaitych aspektów stosunków środowisk cywilnych do wojska i spraw szeroko pojętej obronności kraju;
- ◇ porównawczych studiach (opartych głównie, choć nie wyłącznie, na wtórnej analizie materiału obcego, częściowo zaś na samodzielnych badaniach wykorzystujących np. materiały autobiograficzne, prasę, itp.) nad współczesnymi armiami obcymi, szczególnie nad armiami głównych państwa kapitalistycznych (Wiatr 1966: 41; 1967: 10-11).

Materiały z tych badań publikowane były przede wszystkim w takich czasopismach, jak: „Studia Socjologiczne”, „Studia Socjologiczno-Polityczne”, „Przegląd Socjologiczny”, „Kultura i Społeczeństwo”, „Wojsko Ludowe”, „Zeszyty Naukowe WAP”, „Zeszyty Pracowni Badań Socjologicznych GZP WP”, „Biuletyn WAM, Biuletyn Informacyjny GZP WP”, „Materiały do szko-

lenia oficerów i generałów”. Opublikowany w roku 1967 wykaz bibliografii socjologii wojska i wojny po II wojnie światowej, który koncentruje się wokół osi badawczej Katedry Socjologii Wojska WAP, zawiera 141 pozycji (Wójcik 1967: 295). Dowodzi on, iż mimo faktu, że w zorganizowany sposób socjologia wojska w Polsce inicjowana była zaledwie dziesięć lat wcześniej, miała już spory dorobek naukowy.

Zasadniczym zadaniem Katedry było prowadzenie działalności dydaktycznej ze słuchaczami WAP. Obejmowała ona wykłady z socjologii ogólnej i socjologii wojska na wszystkich wydziałach Akademii, studiach magisterskich i kursach doskonalenia oficerów (KDO i WKDO). Słuchacze studiów stacjonarnych na Wydziałach Historyczno-Politycznym i Pedagogiczno-Politycznym uczestniczyli także w ćwiczeniach (proseminarium) z tych dwóch przedmiotów. Oficerów studiujących na ostatnim z wymienionych wydziałów obowiązywały także zajęcia (wykłady i ćwiczenia) z socjologicznych problemów wojny i wybranych metod badań socjologicznych (Klementowski 1966: 198-199).

Wykłady pracowników Katedry przez cały okres jej istnienia opierały się na podręcznikach autorstwa Wiatra *Socjologia wojska* (1964a) i w mniejszym stopniu: *Spółczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej* (1964b). Pierwsza z tych prac stanowi podręcznikowy wykład problemów socjologii wojska i częściowo także socjologii wojny, druga zaś omawia problemy socjologii ogólnej. Wiatr nie tylko opracował podręcznik stanowiący jak do tej pory jedyny w języku polskim pracę z zakresu socjologii wojska, ale również — opierając się na dostępnej literaturze obcej z zakresu socjologii wojska i wojny — stworzył kurs socjologii wojska. Niestychanie przydatne w tych poczynaniach okazały się: monografia Stanisława Andrzejewskiego (ang. Andreski) *Military Organization and Society* (1954) oraz czterotomowe dzieło pod redakcją Samuela A. Stouffera i jego współpracowników *The American Soldier* (1949)⁵, którego dwa pierwsze tomy, na wniosek Wiatra, zostały przetłumaczone na język polski i wydane przez Główny Zarząd Polityczny WP do „użytku wewnętrznego” (Wiatr 2012: 79).

Nie sposób w tym miejscu nie postawić pytania o cel i charakter zajęć socjologii realizowanych z oficerami WP na uczelni tak jednoznacznie politycznie określonej. Analiza obowiązujących w WAP programów poszczególnych przedmiotów nauczania uwypukla wysoką pozycję socjologii w tej strukturze. Podkreśla się w nich, że

[...] w warunkach nowoczesnego, złożonego i przekształcającego się społeczeństwa oraz w warunkach złożonych stosunków międzyludzkich w wojsku wiedza

⁵ Tom I: *The American Soldier: Adjustment During Army Life*. Princeton: Princeton University Press. Tom II: *The American Soldier: Combat and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press. Tom III: *Experiments in Mass Communication*. Princeton: Princeton University Press. Tom IV: *Measurement and Prediction*. Princeton: Princeton University Press.

socjologiczna stanowi nieodzowny składnik wykształcenia ogólnego absolwenta wyższej uczelni, a w szczególności zaś oficera-absolwenta WAP; podejmowana przez socjologię analiza konkretnych i realnych układów oraz stosunków społecznych w wojsku i w społeczeństwie dostarcza słuchaczom WAP wiedzy użytecznej w rozwiązywaniu zadań przed jakimi staną w jednostkach i instytucjach wojskowych po ukończeniu Akademii. (Graczyk i inni 1970: 5)

Tak więc wiedza socjologiczna, w jaką wyposażani byli oficerowie polityczni Wojska Polskiego, przygotowując ich do pracy z podwładnymi, nabierała charakteru wiedzy użytkowej (Tomczak 1996: 269). Analizując program wykładów prowadzonych w WAP z socjologii wojska i po części z socjologii ogólnej, można stwierdzić, że ujmował on rzeczywistość społeczną zgodnie z logiką teoretycznych i metodologicznych założeń materializmu historycznego.

Na podkreślenie zasługuje poziom merytoryczny i metodyczny prowadzonych zajęć dydaktycznych, który podobnie jak kompetencje wykładowców, był wysoko oceniany (Klementowski 1966). Należy zaakcentować fakt, że w trakcie wykładów oraz ćwiczeń zapoznawano słuchaczy z osiągnięciami światowej socjologii wojska i najnowszymi (po części klasycznymi, ale poprzednio dla polskiego czytelnika niedostępnymi) publikacjami z tej dziedziny wiedzy. Można w tym miejscu postawić tezę, iż w realiach Polski lat 60. sposób uprawiania socjologii w uczelni wojskowej (i politycznej) nie mógł być inny. Nasycenie niektórych zajęć treściami ideologicznymi, werbalne poparcie polityki rządzącej partii, swoisty język były tylko szafażem, ceną, jaką trzeba było zapłacić za uprawianie socjologii wojska w ogóle. Socjologii uprawianej na możliwie najwyższym poziomie — dostrzeganej i docenianej w świecie.

Instytucjonalny rozwój socjologii wojska w Polsce dokonywał się pomyślnie. Już bowiem na początku lat 60. powstały dwie kolejne placówki naukowe, prowadzące w sposób planowy i zorganizowany prace naukowo-badawcze w tej dziedzinie. Była to Pracownia Badań Socjologicznych Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego (1960 r.) i Ośrodek Badań Społecznych WAP (1966 r.) (Staciwa 1998: 430-431; Olczyk i inni 1974: 95-96). Znaleźli w nich zatrudnienie specjaliści z zakresu takich nauk, jak pedagogika, psychologia i socjologia analizujący społeczne aspekty funkcjonowania sił zbrojnych.

Cezurą, która zamyka omawiany w tej części tekstu okres, jest rok 1968. Jerzy J. Wiatr, który konsekwentnie podtrzymywał swoją publiczną krytykę antysemityzmu i definitywnie odciął się od rozpętanej kampanii antysemitkiej, został wówczas zmuszony do opuszczenia murów wojskowej uczelni. Był on jednym z ostatnich cywilnych pracowników WAP. Z jego odejściem skończyła się pierwsza faza rozwoju socjologii wojska w Polsce. Pomimo występowania w tym czasie licznych niedoskonałości, które sygnalizowali przedstawiciele tej subdyscypliny, takich jak choćby: polityzacja, zbytnie uhistorycznienie, uideolo-

gicznienie, „optyka resortowa” w podejściu do problematyki badawczej, pomijanie w projektach badawczych pozawojskowych elementów systemów militarnych (np. obrony cywilnej, organizacji paramilitarnych i ich powiązań z elementami wojskowymi), polska socjologia wojska miała cechy wyróżniające ją pozytywnie. Należały do nich:

- ◇ rozwinięta komparastyka armii obcych, dzięki której polska socjologia wojska była zdolna do rzeczowej konfrontacji z zachodnią socjologią wojska, jak również do przyswajania z jej dorobku tego, co cenne dla rodzimych badań;
- ◇ cechy teoretyczno-metodologiczne stanowiące o oryginalności polskiej socjologii wojska, takie jak:
- ◇ połączenie makro- i mikrosocjologicznego punktu widzenia,
- ◇ łączenie perspektywy historycznej z badaniami nad współczesnością, dążenie do kompleksowości badań,
- ◇ łączenie w nich różnych metod i technik badawczych (Wiatr 1967: 13-15; Szopka 1982a: 183-196).

Druga faza rozwoju socjologii wojska na WAP (1970–1990)

Rok 1970 rozpoczął kolejną fazę w historii rozwoju polskiej socjologii wojska. Trwała ona do końca lat 80. Okres ten uchodzi za najtrudniejszy etap w jej rozwoju, w którym utracony został dorobek pierwszej dekady istnienia tej subdyscypliny w Polsce. Zmiany organizacyjne, które zaszły wówczas w instytucjach zajmujących się tą subdyscypliną socjologii, nie wpłynęły wprawdzie na zmianę orientacji badawczej, ale odbiły się negatywnie na poziomie prowadzonych badań i zajęć dydaktycznych. Polska socjologia wojska przestała liczyć się w świecie.

Wiele czynników wpłynęło na osłabienie pozycji i renomy polskiej socjologii wojska w tym czasie. Negatywnym zjawiskiem były częste zmiany organizacyjno-personalne. Nadmierna fluktuacja i destabilizacja kadrowa była konsekwencją przekształcenia Katedry Socjologii Wojskowej w Zakład Socjologii funkcjonujący w ramach Katedry Filozofii WAP (Szopka 1987: 115). Utworzony na WAP w 1970 r. Instytut Badań Społecznych (w wyniku połączenia Pracowni Badań Socjologicznych GZP WP, Ośrodka Badań Społecznych WAP oraz Wojskowego Instytutu Prawniczego WAP) i prowadzone w jego ramach prace nie miały wymiernego wpływu na rozwój tej subdyscypliny (Michalczak 1982; Staciwa 1987). Realne stało się zagrożenie, iż po likwidacji Katedry socjologia wojska w Polsce postrzegana będzie w sposób jednostronny, jako twór zaściankowy i ograniczony do funkcji aplikacyjnych w dziedzinie pracy wychowawczej i

propagandowo-agitacyjnej w armii oraz wśród społeczeństwa polskiego. Nieefektywne przeobrażenia organizacyjne bez wątplenia najbardziej reprezentatywnego ośrodka socjologii wojska w kraju, dowiodły iż władze wojskowe nie miały programu jego rozwoju, a przy podejmowaniu strategicznych decyzji dla socjologii wojska nie była uwzględniana dłuższa perspektywa czasowa.

Cechą charakteryzującą ten okres było zmonopolizowanie socjologicznych badań nad armią przez środowisko socjologów w mundurach. Byli to głównie oficerowie, którzy zdobyli wykształcenie socjologiczne podczas studiów na WAP. „Uwojskowanie” Katedry Socjologii Wojskowej (później Zakładu) pociągnęło za sobą zaostrzenie konfliktu ról żołnierza, oficera politycznego i pracownika nauki, co rzutowało na potencjał naukowo-badawczy i jakość pracy personelu (Szopka 1987: 110-111, 114-115). Nastąpiła również swoista izolacja polskiej socjologii wojska w cywilnym środowisku socjologicznym. Polegała ona na jego powstrzymaniu się od podejmowania problematyki militarnej i na cichej zgodzie co do tego, iż instytucjonalizacja socjologii wojska w armii oznacza swego rodzaju demilitaryzację pozostałych subdyscyplin socjologicznych, a nawet swoisty monopol socjologów wojskowych na podejmowanie militarnej problematyki badawczej. Przejawem braku zainteresowania socjologii polskiej wobec tej problematyki była absencja cywilnych socjologów w obradach grupy roboczej socjologii wojska podczas Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego w 1977 r. Innym przejawem tego kuriozalnego zjawiska, które nie wystąpiło nigdzie poza Polską, był prawie całkowity brak w krajowym czasopiśmiennictwie socjologicznym opracowań nie tylko socjologów wojskowych, lecz problematyki militarnej w ogóle. W tym okresie, z wyjątkiem socjologii stosunków politycznych, wszystkie pozawojskowe subdyscypliny socjologiczne skrzętnie omijały temat wojska. Nawet socjologia wychowania pomijała wojskową fazę socjalizacji jednostki, która przecież ogarniała swym zasięgiem miliony młodych mężczyzn.

Kolejną, negatywną cechą, łączącą się zresztą z poprzednią, był nieprzewyciężony do końca „wszystkoizm” badawczy wojskowych placówek socjologicznych, a zwłaszcza Zakładu Socjologii, któremu przydzielono, zgodnie z jego ogólnikową nazwą, różnorodne zadania badawcze, niemające żadnego wspólnego mianownika, który umożliwiałby koncentrację wysiłku badawczego na określonym temacie (Graczyk 1982: 17). Niektóre z nich, jak pisze Szopka (1987: 117), nie miały nic wspólnego nie tylko z socjologią wojska, lecz z socjologią w ogóle.

Spektakularnym przejawem osłabienia pozycji polskiej socjologii wojska było jej odizolowanie od międzynarodowej dyskusji. W latach 70. polscy socjolodzy wojska nie uczestniczyli w międzynarodowych konferencjach i kongresach, nawet w skali bloku socjalistycznego. Ich publikacje nie ukazywały się w piśmiennictwie nie tylko światowym, ale także krajowym. Według E. Szopki (1987: 115) osłabienie polskiej socjologii wojska było skutkiem:

[...] uległości wobec woluntarystycznych praktyk sterowania nauką socjologiczną oraz wobec krytyki i nacisków pozasocjologicznego środowiska naukowego w wojsku, usiłującego określać pole badawcze i tematykę nauczania socjologii wojska, uparcie nazywanej nadal socjologią wojskową i traktowanej jako dyscyplina usługowa wobec innych, ucząca słuchaczy metod i technik badawczych, bądź ograniczająca się do dostarczania jedynie tzw. socjologicznych postaw procesów badanych przez inne, bardziej eksponowane wojskowe nauki społeczne.

Pracownicy Zakładu Socjologii, którym kierował w tym okresie J. Graczyk, podejmowali liczne próby przeciwdziałania tym negatywnym tendencjom. Jedną z nich było stopniowe włączanie w zakres badań i nauczania tematyki socjologii wojny. Według E. Szopki (1982b: 35-36) zabieg ten miał zwiększyć przydatność praktyczną subdyscypliny. Zmiany w dotychczasowej systematyzacji jej pola badawczego miały polegać na przyjęciu niektórych problemów socjologii wojny, w szczególności funkcjonowania armii jako systemu społecznego w warunkach konfliktu zbrojnego. Ogniwem, które miało połączyć te dwie subdyscypliny, była analiza ideologii wojennej i pozawojskowych elementów systemów militarnych. W obliczu piętrzących się wyzwań i trudności, a także pod wpływem zachodzących przeobrażeń, podczas obrad Grupy Roboczej Socjologii Wojska krakowskiego Zjazdu Socjologicznego 1977 r. wysunięto propozycję nowej systematyzacji (Szopka 1982b: 37).

Przeciwstawienie się wąskiemu pragmatyzmowi i płytkiemu empiryzmowi, którego przejawem w socjologii wojska była m.in. skłonność do tzw. ankietyzacji, stanowiły kolejne działania na rzecz podniesienia poziomu badań społecznych w armii. Chodziło przede wszystkim o rozwijanie warsztatu teoretyczno-metodologicznego wypracowanego jeszcze przy udziale cywilnych socjologów. Kontynuowane były, przynoszące uznanie w świecie, badania nad komparatystyką armii obcych z wykorzystaniem metody historyczno-porównawczej. W tej dziedzinie uzyskano silne wsparcie ze strony filozofów zainteresowanych problematyką nauki i ideologii wojennej, m.in. prof. K. Ochockiego. Nastąpił wzrost samoświadomości wojskowego środowiska socjologicznego. Na początku lat 80. Zakład Socjologii WAP nawiązał ponowną współpracę z socjologami cywilnymi. W ramach Konwersatorium Socjologicznego wykłady prowadził Jan Szczepański, Jerzy J. Wiatr, Mieczysław Michalik. Wzmoczona dyskusja i wymiana poglądów przyniosła w 1982 r. publikację, pierwszego w całości poświęconego socjologii numeru „Zeszytów Naukowych WAP”.

Edmund Szopka (1987: 118) wskazuje na rok 1985 jako na początek nowej fazy rozwoju socjologii wojska. Zaproponowana przez ostatniego kierownika Zakładu Socjologii WAP chronologia związana była z opracowaniem koncepcji dalszego rozwoju socjologii wojska i wojny. Program naprawczy,

oprócz wymieniowych zabiegów, przewidywał m.in.: dążenie do osiągnięcia postępu w sferze teorii i uogólnień naukowych, do sformułowania teoretycznego modelu węzłowych problemów społecznych naszej armii jako podstawy formułowania szczegółowych zagadnień badawczych; dążenie do tego, by wyniki badań socjologicznych w większym niż dotychczas stopniu wspierały praktykę; planowane współdziałanie z socjologami pracującymi w ośrodkach cywilnych w kraju i za granicą, doskonalenie metodologii badań społecznych w armii; doskonalenie i przyspieszanie systemu rozwoju kadr naukowych w zakresie socjologii wojska; pogłębianie i rozszerzanie związków między cywilnymi a wojskowymi ośrodkami dydaktycznymi i badawczymi; rozszerzenie pola badawczego socjologii wojska o wojnę (Szopka 1987: 118-124; Olczyk i inni 1974: 99). Powyższe postulaty, a przede wszystkim zwrot w kierunku socjologicznych badań nad konfliktami wojennymi, nie zostały zakończone na skutek przemian roku 1989.

W 1990 r. WAP został rozwiązany, tym samym przestał istnieć Zakład Socjologii. W miejsce WAP powstała Akademia Obrony Narodowej — przekształcona w 2016 r. w Akademię Sztuki Wojennej — na której prowadzone są badania z zakresu socjologii wojska. Jednak realizowane są w całkowicie odmiennych realiach społeczno-politycznych, w związku z czym nie można mówić o pełnej kontynuacji badań z okresu 1957–1990.

W okresie ostatniej dekady funkcjonowania socjologii wojska na WAP wykształconych zostało ponad 200 socjologów-oficerów. Część z nich kontynuowała karierę naukową, znajdując zatrudnienie w Katedrze, a później Zakładzie Socjologii WAP, a także IBS WAP i GZP WP. Pozostali otrzymali stanowiska etatowe w jednostkach wojskowych jako oficerowie pionu polityczno-wychowawczego. Spośród nich za najbardziej zasłużonych dla rozwoju socjologii wojska należy uznać: prof. płk. Józefa Graczyka (kierownika Katedry i Zakładu w latach 1962–1982), dr. płk. Edmunda Szopkę (kierownika Zakładu Socjologii w latach 1982–1990), prof. płk. Eugeniusza Olczyka (dyrektora Instytutu Badań Społecznych WAP 1970–1982), dr. ppłk. Czesława Staciwę (ostatni dyrektor IBS WAP).

Okres po 1989 roku: od socjologii wojska do socjologii grup dyspozycyjnych?

Po okresie transformacji ustrojowej w środowisku socjologów polskich zrodziło się szereg kontrowersji dotyczących zarówno statusu, jak i dorobku teoretycznego socjologii wojska. Pojawiały się kolejne pytania i wątpliwości: Czy po klęskach totalitaryzmów (petryfikujących wojsko i przemoc zbiorową), upadku realnego socjalizmu i zakończeniu ery zimnowojennej, sen-

sowne jest uprawianie socjologii wojska? Czy ma ona mieć status samodzielnej subdyscypliny? Jak powinny kształtować się jej relacje z innymi subdyscyplinami socjologii? Czy jej aparatura teoretyczno-pojęciowa jest w stanie sprostać nowym wyzwaniom? Jakie pojęcia i procesy są znamienne dla nowej kultury bezpieczeństwa i wojska w okresie postnowoczesności? Jak przebiegają społeczno-kulturowe aspekty zmiany w Siłach Zbrojnych RP oraz jakie niosą ze sobą konsekwencje dla tożsamości wojska?

Kazimierz Doktór, dokonując refleksji nad problemami socjologii wojska po 1989 r., zaakcentował, iż ma ona współcześnie w dużej mierze — by posłużyć się określeniem Antoniego Sułka charakter — „oralny” i „niskonakładowy”. Ze znaczną częścią wyników badań i studiów nad wojskiem zapoznają się głównie specjaliści oraz wąski krąg zlecniodawców. Natomiast referaty przedstawiane w trakcie zebrań naukowych, konferencji, sympozjów mają głównie formę ustną, ewentualnie okazjonalnych publikacji, które docierają również tylko do małego kręgu odbiorców. Ponadto uczony wskazał na szereg obserwacji dotyczących sfer zainteresowań oraz warsztatu badawczego socjologii wojska. Podkreślił, że jeżeli chodzi o zakres przedmiotowy, to należy on zdecydowanie do makrosocjologii. A badacze wojska, zapatrzeni w horyzonty: „armia a społeczeństwo”, „armia a państwo”, „armia a struktura społeczna”, pozostawiają poza polem obserwacji problemy grup pierwotnych w armii, procesy socjalizacji, kształtowania osobowości i wiele innych należących do poziomy mikro- i mezoanaliz (Doktór 2009: 18). Według niego w polskiej socjologii armii przeważa nurt o orientacji empirycznej z dominacją badań przy użyciu technik sondażowych (Doktór 2009: 17). W związku z tymi uwagami skierował on postulat do warsztatowców jako badaczy, by stosowali pluralizm metodologiczny i unikali jednostronnego podejścia do przedmiotu badań. Obok zakresu przedmiotowego i warsztatu badawczego, trzecim elementem, który poddał krytyce K. Doktór, była aplikacyjność badań z zakresu socjologii wojska. Podkreślał on relatywnie niski poziom pragmatyzmu socjologów organizacji militarnych. Wynikał on, zdaniem uczonego, z charakteru tematyki i sposobu publicznej prezentacji wyników badań oraz postaw badaczy wojska, którzy nie troszczą się o implementację swoich dokonań (Doktór 2009: 20).

Po rozpadzie Związku Sowieckiego nastąpiła zmiana sposobu myślenia o kwestiach bezpieczeństwa. Ewoluowała ona w kierunku zintegrowanych i kompleksowych systemów bezpieczeństwa. W takim ujęciu bezpieczeństwo militarne traktowane jest jako jedno z wielu komponentów szeroko rozumianego bezpieczeństwa narodowego. Inspirującym aspektem badań stała się kwestia związku między nowoczesnym państwem a siłami zbrojnymi w erze pozimnowojennej. Dotyczy to zwłaszcza pojawiających się nowych typów zagrożeń i prowadzi do zacierania się różnic między zewnętrznym i wewnętrznym bezpieczeństwem (Kołodziejczyk 2001: 22). O ile kiedyś problemy bezpieczeństwa były odnoszone głównie

do sfery bezpieczeństwa narodowego i militarnego, o tyle współcześnie sfera ta zdaje się mieć nie tylko wymiar horyzontalny, ale i wertykalny (Turek 2007: 1).

Powyższe przeobrażenia zrodziły kolejne pomysły postulujące zmianę dotychczasowych paradygmatów myślenia o socjologii wojska. Adam Kołodziejczyk (2001: 9) sygnalizował, iż jesteśmy współcześnie świadkami szeregu zmian, które pozwalają na sformułowanie tezy o „związaniu się” socjologii wojska i podważają sens uprawiania jej jako samodzielnej subdyscypliny socjologicznej. Nie oznaczało dla niego całkowitego kresu badań i refleksji nad wojskiem. Wszak podstawowy przedmiot badań — wojsko — istnieje i cieszy się znacznym kapitałem społecznego uznania. Przemodelowania, według niego, wymaga dotychczasowa formuła uprawiania socjologii wojska, w ramach szerszej dziedziny socjologii, którą nazwał socjologią bezpieczeństwa narodowego. Postawił on tezę o możliwości i konieczności zmiany myślenia o wojsku jako przedmiocie zainteresowania socjologii wojska na myślenie o siłach zbrojnych w szerszym kontekście, jako jednym z ważnych aspektów badań nad bezpieczeństwem życia zbiorowego, za pomocą metod socjologicznych, socjologicznej aparatury pojęciowej z możliwością implementacji teorii socjologicznych do powyższych badań i refleksji. Nie był to jedyny taki projekt.

Epoka poprzemysłowa, tworząc nowe zagrożenia, przenosi je również na inne płaszczyzny. Specjalizacja funkcji i zadań jednostek w obrębie społeczeństwa i inne oczekiwania w stosunku do władzy państwowej determinują wyodrębnienie się specjalistycznych instytucji, których celem jest zapobieganie, usuwanie i niwelowanie zagrożeń nowego typu. Stąd też na podłożu socjologii wojska (a także socjologii pracy i zawodu, socjologii polityki i socjologii organizacji) Jan Maciejewski proponuje powołanie nowej subdyscypliny — socjologii grup dyspozycyjnych. Podejmując próbę bliższego określenia grup dyspozycyjnych, J. Maciejewski nawiązuje do ogólnie przyjętych właściwości grup społecznych. Wskazuje, iż grupy dyspozycyjne są grupami stanowionymi, refleksyjnie tworzonymi w obrębie większych struktur społecznych ze względu na trwałe albo doraźne potrzeby społeczne. Istotną właściwością tych grup jest ich dyspozycyjność, realizowana w sferze bezpieczeństwa powszechnego wobec społeczeństwa, ewentualnie społeczności, w której funkcjonują. Co mamy na myśli, używając określenia »społeczna dyspozycyjność«? Otóż chodzi o zdolności omawianych grup do wykonywania zespołowych działań w sposób zaplanowany, zgodnie z zadaniami, jakie są dla nich przewidywane. Maciejewski wyróżnia dyspozycyjność w szerokim tego słowa znaczeniu — czyli taką, która łączy się w ogólnie przyjętym scenariuszem do typowych działań, dla których utworzono daną strukturę, oraz w wąskim sensie, czyli „specyficzną dyspozycyjność”, określaną np. zakresem, szybkością lub intensywnością interwencji (Maciejewski 2012: 39).

Przy próbie określenia problematyki grup dyspozycyjnych badacz wykorzystuje podejście systemowe, które pozwala na ukazanie wieloaspek-

towości problematyki badań. Ze względu na to, że społeczeństwo stanowi także swoisty system, w którego obrębie znajdują się przeróżne pomniejsze systemy, wśród nich również grupy dyspozycyjne, można wspomniane grupy postrzegać jako element struktury ich supersystemu lub jako oddzielne subsystemy. Systemowe podejście do problematyki zmian społecznych umożliwiłoby wzajemne łączenie analiz systemowych różnego rzędu z jednoczesnym uwzględnieniem specyfiki każdego z nich. Biorąc pod uwagę takie podejście, J. Maciejewski wyróżnił systemy społeczne o charakterze militarnym, paramilitarnym i cywilnym, w których są tworzone wyspecjalizowane grupy dyspozycyjne, zdolne skutecznie działać w sytuacjach kryzysowych. Oczywiście, funkcje każdego z wyróżnionych systemów są różne. Stanowią one jednak wspólnie komplementarny układ, który służy sprawnemu funkcjonowaniu całego społeczeństwa i jego rozwojowi, m.in. przez eliminację lub przewyżczenie rozmaitych zagrożeń (Maciejewski 2012: 42).

Z pewnością socjologiczna analiza grup dyspozycyjnych umożliwia dostrzeżenie wspólnych właściwości wielu zróżnicowanych struktur specjalnego przeznaczenia, które są tworzone w systemach militarnych, paramilitarnych i cywilnych. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że w przyszłości dorobek badawczy w tym zakresie zostanie ujednoczony i stanie się podstawą do tworzenia pewnych uogólnień i do pojawienia się kolejnej, nowej socjologii szczegółowej. W związku z wyżej przedstawionymi uwagami nasuwa się szereg pytań: W jaki sposób tego rodzaju ujęcie może przyczynić się do rozwoju socjologii wojska? Czy zostanie ona wchłonięta przez nową subdyscyplinę? Czy można spodziewać się narodzin kolejnych subdyscyplin socjologii, takich jak socjologia policji czy socjologia straży pożarnej? Czy w przyszłości badania te zostaną rozszerzone na grupy dyspozycyjne tworzone w rozmaitych organizacjach zajmujących się ochroną ludzi i mienia (także prywatne agencje o komercyjnych charakterze)? Socjologia grup dyspozycyjnych, która narodziła się początkowo z inspiracji socjologów wojska, staje się dziś jedną ze szczegółowych dyscyplin socjologii o własnym przedmiocie badań. Korzysta ona z ogólnej metodologii badań humanistyki, pełni funkcje wyjaśniające zwłaszcza w sytuacji społeczeństwa ryzyka, a jej osiągnięcia aplikacyjne są już przydatne w praktyce. Jednak jak pisze K. Doktor (2013: 232), wymaga ona nadal teoretycznego i metodologicznego namysłu.

Postulaty końcowe

W okresie pozimnowojennym obserwujemy ewolucję przedmiotu, problematyki i założeń badawczych socjologii wojska. Ze względu na szybkie tempo zmian w środowisku wewnętrznym i zewnętrznym armii, jakie następują w Polsce po roku 1989, zadania stojące przed tą subdyscypliną socjologii są

poważniejsze niż kiedykolwiek wcześniej. Wojsko Polskie i jego funkcjonowanie w społeczeństwie oraz bezdyskusyjny wpływ na otoczenie zewnętrzne wymuszają wiele problemów badawczych i stanowią swoiste wyzwanie, z którym (prędzej czy później) zmierzy się współczesna socjologia polska.

Osobliwością zachodzących przemian, oprócz ich tempa, jest współwystępowanie wewnętrznych (krajowych) i zewnętrznych (międzynarodowych) impulsów zmiany. W kwestii bezpieczeństwa epoka przemysłowa przyniosła nie tylko nowe spektrum zagrożeń, ale także przekierowała je na inne płaszczyzny. W rezultacie przed naszymi siłami zbrojnymi staje konieczność zmian wynikających z unowocześnienia doktryny i strategii bezpieczeństwa: ról, struktur organizacyjnych, misji, zadań i funkcji czy etosu służby. Dla personelu wojskowego sił zbrojnych zachodzące zmiany wiążą się z koniecznością dostosowania (adaptacji) do zmieniających się warunków służby: przejścia do nowych zajęć, dostosowania do nowych pozycji społecznych i ról, dyspozycyjności i samodzielności, rozłąki z rodziną i konieczności wyrzeczeń w życiu rodzinnym i prywatnym, wreszcie adaptacji (powrotu) do życia cywilnego po zakończeniu służby.

Rozwój socjologii wojska — w warunkach Polski — zależy od sprostania przez środowisko naukowe całemu szeregowi wymagań. Z analizy dotychczasowego przebiegu rozwoju socjologii wojska wynika, że jego kontynuacja w ciągu najbliższych lat wymaga spełnienia poniższych postulatów: (1) Podjęcia wspólnych wysiłków i prób rozwiązania podstawowych kwestii teoretycznych socjologii wojska w zmieniających się warunkach. Współczesne zagrożenia i poniekąd słabości badań społecznych nad wojskiem wynikają z braku samodzielnego ośrodka naukowego, który poza badaniami empirycznymi podejmowałby próby ich teoretycznego, interdyscyplinarnego uogólniania; (2) Przewyciężenia redukcjonizmu przedmiotowego, ograniczającego szanse ujęć mikro- i mezosocjologicznych; (3) Stosowania pluralizmu metodologicznego; (4) Zwiększenia przydatności praktycznej subdyscypliny (publikacje i raporty z zakresu socjologii wojska mogą być przydatne chociażby do konstruowania misji armii, restrukturalizacji, planowania szkolenia bojowego lub taktyki walki); (5) Stworzenia warunków do szybkiej wymiany i obiegu informacji naukowej na poziomie lokalnym, a także globalnym; (6) Stworzenia ośrodka koordynującego i konsultującego (wspomagającego merytorycznie) dotychczasowe badania empiryczne w wojsku; (7) Podjęcia starań, aby spotkania socjologów wojska (w ramach konferencji sympozjów, seminariów) miały charakter cykliczny. Istniałaby wtedy możliwość prezentacji dotychczasowego dorobku oraz dyskusji nad perspektywami rozwoju.

Literatura

- Andrzejewski, Stanisław. 1954. *Military Organization and Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Anonim. 1938. *Oficer przyszłej wojny*. „Przegląd Morski” 108: 209-212.
- Ciupiński, Andrzej. 1986. *Wojskowa Akademia Polityczna im. Feliksa Dzierżyńskiego 1951–1986*. Warszawa: WAP.
- Czarnowski, Stefan [Niger]. 1922a. *Si vis pacem para bellum*. „Kurier Polski” 235:7.
- Czarnowski, Stefan [Niger]. 1922b. *Uzupełnienie korpusu oficerskiego*. „Kurier Polski” 285: 10.
- Czarnowski, Stefan [Niger]. 1923a. *Mniejszości narodowe w armii polskiej*. „Kurier Polski” 30: 7.
- Czarnowski, Stefan [Niger]. 1923b. *O wojskowe „Collegium publicum*. „Kurier Polski” 61: 7.
- Czarnowski, Stefan [Niger]. 1923c. *Studia wojskowe na uniwersytecie*. „Kurier Polski” 37: 10.
- Czarnowski, Stefan. 1918. *Granice Królestwa Polskiego z punktu widzenia strategicznego*. „Wiadomości Polskie” 170: 3-9.
- Doktór, Kazimierz. 2009. *Problemy socjologii wojska – refleksje obserwatora*. [W:] J. Maciejewski, A. Rusak, A. Krasowska-Marut (red.). *Szeregowcy w grupach dyspozycyjnych. Socjologiczna analiza zawodu i jego roli w społeczeństwie*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 15-21.
- Doktór, Kazimierz. 2013. *Socjologia w wojsku*. Recenzja książki Jana Maciejewskiego Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 2012, „Kwartalnik Bellona” 2: 228-231.
- Graczyk, Józef, A. Klemetowski, H. Teodorczyk, J. Wójcik. 1970. *Informator socjologii ogólnej i wojska oraz wybranych zagadnień socjologii przemysłu*, Warszawa: WAP.
- Graczyk, Józef. 1982. *Kierunki i tendencje we współczesnej socjologii wojska*, „Zeszyty Naukowe WAP” 113: 8-27.
- Gumplowicz, Ludwik. 1883. *Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen*. Innsbruck: Verlag der Wagnerischen Universitäts-Buchhandlung.
- Hertz, Aleksander. 1936a. *Postannictwo wodza*. „Przegląd Socjologiczny” 1-4: 340-412.
- Hertz, Aleksander. 1936b. *Militaryzacja stronnictwa politycznego*. „Przegląd Socjologiczny” 1-4: 60-110
- Hertz, Aleksander. 1937. *Drużyna wodza*. „Przegląd Socjologiczny” 5 (3-4): 341-413.
- Hertz, Aleksander. 1946. *Zagadnienia socjologii wojska i wojny*. „Przegląd Socjologiczny” 8 (1- 4): 119-140.
- Hołówko, Tadeusz. 1921. *Oficer Polski*. Warszawa: E. Wende i S-ka.
- Iwaniec. Władysław. 1982. *Instytut Badań Społecznych WAP w systemie wojskowych nauk społecznych*, „Zeszyty Naukowe WAP” 113: 54-59.

- Klementowski, Albin. 1966. *Katedra Socjologii Wojska*. „Zeszyty Naukowe WAP”. Seria Pedagogiczna. 15 (45): 197-201.
- Kołodziejczyk, Adam. 2001. *Od socjologii wojska do socjologii bezpieczeństwa narodowego?* [W:] A. Kołodziejczyk (red.) *Bezpieczeństwo w perspektywie socjologicznej. Materiały — I sesja 37 grupy roboczej „Socjologiczne problemy bezpieczeństwa narodowego i obronności”, XI Ogólnopolski Zjazd Socjologiczny, Rzeszów — Tyczyn, 20–23 września 2000*. Warszawa: Wojskowe Biuro Badań Socjologicznych.
- Krzyżanowski, Aleksander. 1918. *Socjologia wojny*. Kraków: S. A. Krzyżanowski.
- Łapa, Andrzej. 1998. *Socjologia wojska, wojny i pokoju*. [W:] T. Leczykiewicz i Z. Zagórski (red.) *Wojsko w badaniach socjologicznych*. Wrocław: WSOWL. s. 103-113.
- Maciejewski, Jan. 2012. *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Maciejewski, Jan. 2014. *Grupy dyspozycyjne. Analiza socjologiczna*. Wydanie drugie rozszerzone. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Malinowski, Bronisław. 2001. *Wolność i cywilizacja oraz studia z pogranicza antropologii społecznej, ideologii i polityki. Dzieła, t. 10*. Warszawa: PWN.
- Michalczak, Janusz. 1982. *Problemy badawcze socjologii wojska w świetle publikacji socjologicznych pracowników naukowych WAP w latach 1968–1980*. „Zeszyty Naukowe WAP” 113: 21-27.
- Mucha, Janusz. 1992. *Problemy wolności, demokracji i pokoju w antropologii Bronisława Malinowskiego. Postowie*. „Studia Socjologiczne” 3-4 : 89-115.
- Olczyk, Eugeniusz, Czesław Staciwa i Janusz Michalczak. 1974. *Socjologia wojska — stan i perspektywy*. „Wojsko Ludowe” 1 (284): 95-99.
- Staciwa, Czesław. 1987. *Rozwój empirycznych badań społecznych w Ludowym Wojsku Polskim na przykładzie Instytutu badań społecznych WAP*. „Zeszyty Naukowe WAP” 4 (133): 103-109.
- Staciwa, Czesław. 1998. *Socjologia wojska*. [W:] Zbigniew Krawczyk (red.), *Socjologia w Polsce*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej: 425-440.
- Stouffer, Samuel i in. 1949 *The American Soldier*. Princeton: Princeton University Press.
- Szerer, Mieczysław. 1916. *Socjologia wojny*. Kraków: S. A. Krzyżanowski.
- Szopka Edmund. 1987. *Historia, aktualny stan i perspektywy rozwoju, socjologii wojska i wojny w Polsce Ludowej*. „Zeszyty Naukowe WAP” 4 (133): 110-124.
- Szopka, Edmund. 1982a. *Armie obce jako przedmiot badań socjologicznych*. „Zeszyty Naukowe WAP” nr 113: 183-196.
- Szopka, Edmund. 1982b. *Polska socjologia wojska na tle potrzeb rozwoju Ludowego Wojska Polskiego i systemu obronnego PRL*, „Zeszyty Naukowe WAP” nr 113: 28-38.
- Tomczak, Marek. J. 1966. *Powstanie i rozwój polskiej socjologii wojska*, „Zeszyty Naukowe WSO im. gen. J. Bema” 9: 257-270.
- Turek, Andrzej. 2007. *Istota bezpieczeństwa państwa*. Warszawa: Zakład Bezpieczeństwa Międzynarodowego.

- Wiatr, Jerzy J. 1960. *Armia i społeczeństwo. Wprowadzenie do socjologii wojska*. Warszawa: MON.
- Wiatr, Jerzy, J. 1964a. *Socjologia wojska*, Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Wiatr, Jerzy, J. 1984. *Socjologia wojska*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Wiatr, Jerzy. 1966. *Socjologia wojska: stan i perspektywy*. „Zeszyty Naukowe WAP”. Seria Pedagogiczna. 15 (45): 38-46.
- Wiatr, Jerzy. 1967. *Kierunki rozwoju Socjologii wojska w Polsce*. „Studia Socjologiczno-Polityczne” 24: 9-16.
- Wiatr, Jerzy, J. 1964b. *Społeczeństwo. Wstęp do socjologii systemtycznej*. Warszawa: PWN.
- Wiatr, Jerzy, J. 2012. *Życie w ciekawych czasach*. Warszawa: Europejska Wyższa Szkoła Prawa i Administracji.
- Winclawski, Włodzimierz. 2001. *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, Warszawa: PWN.
- Wójcik, Jerzy. 1967. *Bibliografia socjologii wojska i wojny po II wojnie światowej w Polsce*, „Studia Socjologiczno-Polityczne” 24: 295-304.

Aneta Baranowska

The Sociology of Army in Poland — Questions about the Past, Presence and Future of the Subdiscipline

Abstract

The main aim of the text is to show the development of military sociology in Poland. Changes of the identity of this discipline have been presented along with their consequences. The development of military sociology in our country, primarily dependent on its social, historical, political and ideological background, can be divided into some neatly specified periods. However, the scope of the study transcends the frames of former contributions by examining the beginnings of military sociology in the Interwar period. Final conclusions contain an attempt to answer some questions concerning possible directions of the future development of the knowledge in this field of Polish sociological thought.

Keywords: military sociology, army, war, militarism, sociology of dispositional groups.